

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ У 1944–1964 РР.

Представлено комплексне дослідження суспільно–політичних і етноконфесійних процесів у Закарпатті другої половини 1940-х – першої половини 1960-х рр. На основі об'єктивного аналізу різноманітних джерел, більшість з яких до наукового обігу вводиться вперше, і досягнень історіографії ґрунтовно висвітлюється панорама релігійного життя населення краю у досліджуваній період на тлі політики радянзації; характеризуються основні напрями релігійної політики нової адміністрації у регіоні, феномен “берійської відлиги” 1953 р.; з'ясовуються особливості регіональної політики місцевої адміністрації щодо угорського населення області; уроки Угорської революції 1956 р.; відстежено ідеологічно пропагандистську складову владної кампанії щодо ліквідації Греко–католицької церкви Закарпаття, зміни у національній самосвідомості різних верств кліру й вірників ГКЦ, особливості процесу переходу від статусу домінуючої конфесії до нелегального становища; реконструйовано особливості політики влади щодо Римо–католицької церкви регіону у ширшому контексті неоголошеної війни керівництва СРСР проти Ватикану як “центру світової реакції”; окреслено стратегію виживання за нових умов Реформатської церкви Закарпаття, індивідуальну поведінку її керівництва та вірних. Серед обвинувачень, які висувалися райанськими репресивними органами на адресу католицьких священнослужителів переважало інкримінування “антирадянської політичної діяльності” за часів Чехо–Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волошина. Зазначали репресій й рядові віруючі, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії. Доведено, що вістря антирелігійної політики, в першу чергу, спрямовувалося проти Греко–католицької церкви краю.

Ключові слова: Закарпаття, післявоєнний період, комуністична партія, радянська влада, суспільно–політичне життя, греко–католицька церква, римо–католицька церква, реформатські громади, етнокультурні трансформації.

З приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя краю стала потужна ідеологізація усіх сфер суспільно–політичного життя й навіть побуту краян. Почалося заслуховування, вивчення й обговорення ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У. Одним з перших “священних обов'язків” кожного комуніста й позапартійного службовця стало знання сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”, праць Й. Сталіна з питань мовознавства чи економічних проблем соціалізму в СРСР. Закарпатська інтелігенція долучалася до боротьби з “безродними космополітами”, “агентурою Ватикану”, “схилянням перед Заходом”, “вейсманістами–менделістами”, різними формами ухиляння від “щасливого радянського повсякдення” тощо. Противника вишукували серед представників колишніх чеських або угорських політичних партій, осіб, які були активістами українського руху у Закарпатті, належали до урядовців Карпатської України або ж мали (принаймні змоглядні) зв'язки з підпіллям ОУН, УПА у Західній Україні. Звичною формою повсякденного життя стали партійно–політичні засідання антирелігійного спрямування, збори, наради активу, гуртки політичної самоосвіти, обов'язкові виступи в обговоренні актуальних питань – відмовчування викликало підозру у політичній нелояльності.

Угорське населення стало об'єктом репресивних дій нової влади. Друга за чисельністю національна група краю постійно перебувала у полі зору обласної компартійної адміністрації і правоохоронних органів, які формували політику щодо угорців Закарпаття за погодженням, а то й за безпосередніми вказівками республіканського компартійного керівництва. Крім

незадоволення сфабрикованими “справами”, органи державної безпеки на теренах Закарпаття зустріли й справжній спротив місцевого угорського населення заходам радянської адміністрації, яка загалом адекватно сприймалася як “російська” (“русская”) влада. Тривалий час задекларований “диференційований підхід” влади до угорського населення краю обмежувався ледь не винятково намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою. Однак через високий мовний бар’єр й брак мотивації опануванням російською мовою, зусилля влади щодо русифікації місцевих угорців дали мінімальні результати.

Вітчизняними вченими останніми десятиліттями розробляються проблеми міжнаціональних стосунків, державної політики щодо Церкви та релігійних конфесій в Україні у ХХ ст., настроїв віруючих, їхніх намагань відстоювати власні права на декларовану державою свободу совісті тощо. Фрагментарно у цих дослідженнях висвітлений комплекс проблем й стосовно території Закарпатської області Української РСР. Вітчизняні науковці О. Бажан і Ю. Данилюк [1], С. Бендас і Д. Бендас [2], П. Бондарчук [3], В. Войналович [4], О. Довганич [5], О. Малярчук [6], Л. Пушкаш [7], О. Рубльов і Ю. Черченко [8] та багато інших внесли значний вклад в історіографію проблеми.

Мета статті – охарактеризувати особливості релігійної ситуації у наймолодшій Закарпатській області Української РСР у два повоєнні десятиліття, відносини між державою і релігійними громадами, форми протистояння віруючих партійно-радянським органам. Об’єкт дослідження – антирелігійна політика влади. Предмет – особливості вироблення релігійними конфесіями дієвих форм самозахисту проти політики комуністичної партії і радянської влади.

З опануванням усього Закарпаття Червоною армією – з огляду на нещодавню зміну конфесійної політики тоталітарного СРСР (прагматична підтримка Й. В. Сталіним з осені 1943 р. Русской Православной Церкви – РПЦ), існування Греко-католицької церкви (ГКЦ) у Закарпатті опинилося під загрозою. Серед обвинувачень, які висувалися радянськими репресивними органами на адресу священнослужителів ГКЦ, переважало інкримінування “антирадянської політичної діяльності” за часів Чехо-Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волошина чи навіть зміцненні (греко-)католицизму. Зазнавали репресій й рядові віруючі, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії.

Кампанія арештів греко-католицьких священнослужителів була спрямована й на залякування решти душпастирів ГКЦ з метою примусити їх перейти на православ’я. Однак греко-католицькі священнослужителі Закарпаття виявили опірність брутальному тискові влади, а в тих випадках, коли такий перехід відбувався, формою спротиву діям влади для частини колишнього кліру ГКЦ ставало зречення від сану, перехід на світську роботу й продовження душпастирської діяльності вже у нелегальних умовах. Своєрідною категорією невозз’єданого духовенства ГКЦ стала частина кліру, яка чинила опір владі з мотивів не лише канонічного, а й ідейного порядку.

У ліквідації Греко-католицької церкви у Закарпатті радянська адміністрація, як й перед тим у Східній Галичині, віддавала перевагу брутальним насильницьким діям. Водночас стратегічне ідеологічне й тактико-пропагандистське забезпечення цієї ліквідаційної акції на теренах західноукраїнських областей 1945–1946 рр. було набагато потужнішим, ніж у Закарпатському регіоні кількома роками пізніше. Львівський псевдособор 1946 р., який ухвалив неканонічне рішення про “повернення до віри батьків” й “возз’єднання з матір’ю – РПЦ”, не мав відповідного аналога у Закарпатті, як не було тут й подібної за форматом Ініціативної групи з лідером на кшталт о. Г. Костельника. На Закарпатті радянській адміністрації та її ідеологічному апарату не вдалося відшукати й повернути на свій бік жодної помітної постаті з числа місцевих ієрархів ГКЦ. Глава греко-католиків регіону єпископ Т. Ромжа не піддався умовлянням влади й у злочинний спосіб був убитий. Його підлеглі з числа керівництва місцевої ГКЦ воліли обрати мученицьку смерть, за прикладом свого владики, чи довголітнє перебування у таборах, аніж зректися власної віри.

Влада у своїх пропагандистських заходах, спрямованих на обґрунтування ліквідації місцевої ГКЦ, робила наголос на використанні “галицького досвіду” – поширенні писань Г. Костельника, матеріалів Львівського псевдособору чи публіцистики Ярослава Галана (він же Володимир Росович, Ігор Семенюк тощо). До пропагандистської кампанії силоміць було підключено й місцеву партійно-радянську номенклатуру (обласний прокурор І. Андрашко та ін.), яка виконувала це партійне “навантаження” без особливого ентузіазму. Її антиуніатська публіцистика була позбавленою літературного таланту (все-таки властивою Я. Галану чи Г. Костельнику), занадто прямолінійною і якщо й переконувала читачів, то винятково лише у “ліквідаційних” щодо Греко-католицької церкви намірах влади.

Влітку 1945 р. режим підключив до пропагандистського забезпечення дискредитації Греко-католицької церкви й академічних працівників. Так, у липні 1945 р. обласні газети західного регіону УРСР опублікували статтю “З історії боротьби українського народу проти церковної унії” авторства старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Г. Гулистого [9]. Механізм публікації цієї розвідки був майже аналогічним ситуації зі статтею Я. Галана (В. Росовича) “З хрестом чи з ножем”, за винятком того, що Кость Григорович виступав під власним прізвиськом, а не під псевдонімом.

У січні 1946 р. друкований орган Спілки радянських письменників України (по суті неофіційний рупор республіканського наркомату закордонних справ) часопис “Сучасне і майбутнє” вирішив поквитатися з Папою Римським Пієм XII. Приводом слугувала енцикліка глави вселенської церкви у зв’язку з 350-річчям прилучення Закарпаття до католицизму. Автором виступив О. Є. Корнійчук, який заперечував тези енцикліки. У 1946 р. закарпатські друковані засоби масової інформації продовжували пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію кліру Мукачівської єпархії ГКЦ. Одна за одною з’являлися

публікації–репортажі про “архізрадників у сутані” – духовних осіб місцевої Греко–католицької церкви [10].

25 березня 1948 р. у Києві під головуванням міністра державної безпеки УРСР С. Р. Савченка й за участю голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. В. Полянського, Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. С. Ходченка та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Вільхового було остаточно затверджено “план ліквідації унії у Закарпатській області”. Того ж вечора план доповіли першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову, який схвалив його, внісши незначні корективи [11, арк. 10].

Цікава ідеологічно–чекістська мотивація, що нею розпочиналася “Довідка щодо заходів з ліквідації греко–католицької (уніатської) церкви у Закарпатській області УРСР”: “Ввиду того, что греко–католическая униатская церковь в Закарпатской области УССР [...] является, по существу, массовой иностранной резидентурой на нашей территории, каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население и базой иностранных разведок, которым служит Ватикан, [...] должна быть ликвидирована [...]” [11, арк. 14].

План відповідних “ліквідаційних” заходів мав розпочинатися з “відповідної підготовки” громадської думки населення радянського Закарпаття шляхом публікації у місцевій пресі розгромних статей, які б викривали “реакційну роль уніатства” [12, с. 408]. Очевидно, що укладачі плану були настільки “компетентні”, що не звернули уваги на ту обставину, що “відповідна підготовка” так званої громадської думки області вже тривала ледь не з самого початку 1945 р. Принаймні саме з цього часу місцева преса постійно вміщувала статті, спрямовані проти Римокатолицької й Греко–католицької церков, їхніх окремих ієрархів й рядових священнослужителів.

План заходів передбачав належну деталізацію цієї пропагандистської кампанії. За браком у Закарпатті постатей належного формату, які б взяли на себе місію таврувати історію й усю діяльність ГКЦ у регіоні (кілька вірогідних претендентів на роль місцевого Костельника відмовилися брати участь у реалізації владного сценарію), на вістря головного удару знову було висунуто львівського Я. Галана: “Поручить “Владимиру РОССОВИЧУ” написать статью об истории Закарпатской унии, [...] использовать в качестве разоблачающего материала факты предательства и измены народу со стороны греко–католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко–венгерской оккупации Закарпатской Украины. Статья должна быть подписана другим псевдонимом [...]” [11, арк. 15].

Через деякий час після появи відповідної публікації “В. Росовича” малося на меті надрукувати у місцевій закарпатській пресі виступ–звернення від імені групи місцевих інтелігентів – греко–католиків – з вимогою тіснішого “єднання закарпатського народу з його братніми руським та українським народами, шляхом возз’єднання греко–католицької церкви у Закарпатті з російською православною церквою”. Обидві статті невдовзі мали бути надруковані у вигляді окремих брошур масовим накладом [11, арк. 15–16]. Серед

додаткових заходів “содействия воссоединению греко–католической униатской церкви Закарпатской области УССР с Русской православной церковью” передбачалося надрукувати у місцевій пресі низку статей про боротьбу “закарпатських народних мас проти унії з використанням відповідних історичних, архівних матеріалів і фотодокументів”, залучивши до їхнього написання “місцевих наукових працівників та культурних діячів” [12, с. 413].

Чергову хвилю наступу на ГКЦ у регіоні засвідчила поява у газеті “Закарпатська правда” статті “Уніатська церква без маски” від 27 березня 1948 р., авторство якої належало обласному прокуророві Івану Васильовичу Андрашку [13] (стаття, вірогідно, була підготовлена вже заздалегідь й чекала слухного часу). Вже самий лише заголовок відверто промовляв про мету й обвинувальну (прокурорську) спрямованість публікації.

Чекістами було відстежено, який ефект справила ця стаття на закарпатців, і 13 травня 1948 р. МДБ УРСР надіслало до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення, в якому йшлося про реакцію верхівки ГКЦ Закарпаття. За інформацією спецслужби, капітулярний вікарій М. Мурані й прелат О. Хіра спершу збиралися надіслати до газети спростування, а потім вирішили скерувати до уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області делегацію духовенства й мирян із заявою про лояльність ГКЦ до радянської адміністрації. Однак відмовилися від цього наміру – очевидно, враховуючи сумний досвід (за аналогічних обставин) покійного керівника єпархії убієнного єпископа Т. Ромжі [14].

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий вважав відсутність системної роботи після появи публікації І. В. Андрашка. Через сім місяців після надрукування статті у місцевій закарпатській пресі так і не з’явилося жодного відгуку на неї. Невдоволення уповноваженого викликав і той факт, що 100 примірників надісланої у Закарпаття ще 1946 р. брошури Г. Костельника “Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства” (Львів, 1945) осіли у шафах облвиконкому замість того, щоб нести “правду” про унію місцевому населенню й “релігійній уніатській інтелігенції Закарпатської області” [15, с. 152–153]. Тим не менше, заявлену І. В. Андрашком тему продовжив того ж року на шпальтах місцевої періодики відомий поборювач унії на західних землях України Я. Галан. 24–25 серпня 1948 р. часопис “Советское Закарпатье” вмістив його черговий антиваканський та антиуніатський памфлет “Ті, що вийшли з п’яними”.

Попри пропагандистсько–ідеологічне “забезпечення”, відбувалася й ескалація репресій щодо духовенства ГКЦ. 12 лютого 1949 р. МДБ УРСР надіслало вищим інстанціям спецповідомлення, в якому йшлося про необхідність прискорення процесу ліквідації Греко–католицької церкви на Закарпатті й стратегію власних дій з цього приводу. Органи держбезпеки мали намір “обезголовити” Мукачівську єпархію, арештувавши прелата О. Хіру. Подальший план передбачав: передачу РПЦ Ужгородського кафедрального собору і єпископської резиденції, публікацію в місцевих газетах статей Я. Галана “з історії унії на Закарпатті” та “боротьби російського і

українського народів проти угорських феодалів і Ватикану”. Після ліквідації капітули – підготувати з допомогою агентури і видати від імені священників, які вже “возз’єдналися” із православ’ям, звернення до унійного духовенства із закликом брати з них приклад та “повернутися” в лоно РПЦ. Задля більшої ефективності чекісти збиралися й надалі “обробляти” священників ГКЦ, щоб переконати їх в необхідності перейти на православ’я, силами агентури, завербованої серед їхніх колег і церковного активу [14, арк. 52–53].

Серед друкованих засобів масової інформації першість мало “Советское Закарпатье”, яке розмістило цілі розділи з великого памфлету Я. Галана “Отець тьми й присні”. Він спрямовувався проти Ватикану як “центру міжнародної реакції” та його “регіональної агентури” – Греко-католицької церкви [16; 17; 18]. Підвівши під чергові суспільні експерименти низку ідеологічних заходів, партійно-радянська влада примусила священників ГКЦ “перейти” у лоно російського православ’я. Так, якщо на 1 січня 1949 р. у Мукачівській єпархії ГКЦ нараховувалося 270 священнослужителів (упродовж 1945–1948 рр. було репресовано 33 духовних особи), то 1949–1950 рр. до РПЦ під тиском влади перейшло 132 греко-католицьких священника – 48,9% усього кліру [2, с. 397–402].

В окреслений період простежується виразне прагнення республіканської компартійної номенклатури й насамперед апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР не лише постійно тримати “у тіні” Римо-католицьку церкву (РКЦ) Закарпаття, але й консервувати своєрідний стан закарпатського “католицького гетто”. Вони були “ізолювані” від решти одновірців республіки, влада використовувала у власних цілях мовну й етнічну специфіку складу віруючих й духовенства РКЦ області – переважно угорської національності.

В Українській РСР другій половині 1940–1950-х рр. функціонувала Римо-католицька церква. За умов жорсткого адміністративного тиску діяли окремі костьоли й обмежено виконували свою духовну місію священнослужителі РКЦ. Станом на осінь 1948 р. у республіці було офіційно зареєстровано 257 громад РКЦ, 240 римо-католицьких храмів й 79 священнослужителів [19, арк. 250]. У такому загальному контексті відбувався розвиток РКЦ у Закарпатті, де церква мала власну історію, дещо відмінні від решти західноукраїнських областей традиції й регіональну специфіку, зумовлену не в останню чергу складом віруючих та кліру – на загал угорським за національністю.

Серйозною вадою республіканського й Закарпатського обласного апарату Ради у справах релігійних культів (насамперед довголітнього ужгородського Уповноваженого РСРК М. Ф. Распутька, а також його наступника М. С. Саламатіна) було незнання угорської мови, що перманентно ставало на заваді у спілкуванні з духовенством й релігійними спільнотами, заважало адекватному сприйняттю процесів, що відбувалися у середовищі закарпатських реформатів й римо-католиків – переважно угорців. Зовнішня лояльність частини римо-католицького духовенства регіону до радянської адміністрації

сприймалася ужгородськими Уповноваженими РСРК за “чисту монету”. Так само неадекватно оцінювалася й наявність серед закарпатських римо-католицьких священнослужителів невливової “автокефальної” течії, нечисленні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму, вимушено пристосовуючись до притлумлених чи навіть й виразно декларованих прихильників влади. Щирість таких декларацій частини духовенства РКЦ Закарпаття була піддана серйозним випробуванням вже невдовзі після смерті радянського диктатора.

Реформатська церква Закарпаття, переважно етнічно угорська, після приєднання регіону до СРСР/УРСР на певний час опинилася на периферії владної уваги й церковно-релігійної політики комуністичної адміністрації. Вдовольнившись декларацією лояльності частини духовенства цієї конфесії, нова влада піддала репресіям радикально налаштовану частину духовенства (19 осіб), в якій вбачала потенційну загрозу власному домінуванню у регіоні. Всупереч звичаям церкви, було змінено структуру управління нею й, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, замість колишнього єпископату й кількох архідіяконатів утворено єдиний “деканат” (у цілковитій суперечності з канонами церкви й угорською мовною традицією). Однак мовна ізолюваність Реформатської церкви Закарпаття від російськомовного (частково україномовного) державного апарату була їй на користь – утруднювала “висвітлення” її діяльності апаратом Ради у справах релігійних культів.

Повернення до “колективного керівництва” партії після смерті Й. Сталіна вплинуло на лібералізацію державно-церковних відносин у СРСР. Не становила винятку у цьому відношенні й Реформатська церква Закарпаття, керівник якої ще за рік перед тим з санкції Кремля був залучений до радянського руху прихильників миру. За тогочасними “правилами гри” в СРСР, в очах влади це було синонімом наявності у А. Генче своєрідної “охоронної грамоти” від ймовірних репресій проти нього особисто й вірників очолюваної ним конфесії. Очільник закарпатських реформатів прагнув розширити простір своєї особистої свободи дій. Стратегічно мудрим рішенням реформатського “декана” стало ініціювання процедури відновлення єпископату Реформатської церкви Закарпаття, що успішно завершилося у першій половині 1956 р. – на хвилі “десталінізаційного” XX з’їзду КПРС й ще до подій Угорської революції 1956 р.

А. Генче у цілому вдало поєднував силовані й обов’язкові для нього як глави Церкви прояви зовнішньої лояльності з системною роботою над збереженням й відновленням реформатських громад краю, юридичним “лікнепом” підлеглих йому пасторів, використанням на власну користь бодай мінімальних можливостей, які надавало (анти)релігійне радянське законодавство, й загальним посиленням резистентності (опірності) очолюваної ним церкви зовнішнім викликам – насамперед атеїстичному натиску комуністичної адміністрації.

Короткотривала “Беріївська відлига” 1953 р. стала “моментом істини” для значної частини компартійної номенклатури області – виявилось, що національна й

кадрова політика Кремля на “національних окраїнах” – союзних республіках СРСР, насамперед у Прибалтиці й західних областях України, була помилковою, як помилковим виявився курс на прискорену русифікацію суспільно–політичного життя й культурно–освітньої сфери Закарпаття. Розпочалася поміркована “українізація”, зокрема, відтоді пленуми, бюро обкому й інші засідання Закарпатської обласної партійної організації перейшли на мову більшості населення регіону – українську.

1956 р. та XX з’їзд КПРС, з одного боку, дали потужний імпульс реабілітаційним процесам, повернувши до Закарпаття значну кількість репресованих краян, з іншого – вже невдовзі розпочався консервативний реванш, складовою якого стало загострення антирелігійної політики держави. У другій половині 1950–х чітко простежується повернення до жорсткого ідеологічного контролю з боку місцевої адміністрації по відношенню до представників різних національних, професійних та вікових груп Закарпаття. У шкільній політиці влади щодо угорського населення Закарпаття виразно спостерігався курс на русифікацію, тобто угорськоросійську двомовність, а не угорськоукраїнський білінгвізм – логічний з огляду на домінування українців у населенні Закарпатської області.

Оскільки переважну більшість вірників Реформатської церкви Закарпаття склали етнічні угорці, то й закарпатський протестантизм кальвіністського спрямування виступав потужним етноконсолідуючим чинником. Повернення з тюрем й заслання упродовж 1954–1956 рр. більшості репресованих реформатських пасторів сприяло згуртованості локальних реформатських спільнот, оскільки репресовані священнослужителі розглядалися переважною більшістю парафіян як мученики за Віру й Церкву. Революція 1956 р. у “корінній” Угорщині також викликала піднесення релігійних почувань закарпатських реформатів, зростання зацікавлення подіями на “історичній Батьківщині”.

Намагання радянської адміністрації у центрі, республіці й області обмежити й жорстко контролювати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зарубіжними протестантськими спільнотами лише частково були успішними. Якщо зв’язки з “буржуазним Заходом” і його релігійними інституціями можна було більш–менш успішно заблокувати, то подібна аргументація відверто не спрацьовувала, коли йшлося про країни “соціалістичного табору” – суміжні з Закарпаттям Румунію, Угорщину й Чехословаччину. Релігійне законодавство цих держав не було таким ригористичним, як у Радянському Союзі, конфесії, в тому числі й протестантські, й священнослужителі почувалися у них значно вільніше. Численні родинні й приятельські зв’язки з громадянами цих сусідніх країн слугували для священнослужителів краю своєрідними, але постійно діючими “вікнами в Європу”, каналами постачання релігійною літературою, джерелом надходження інформації від зарубіжних релігійних центрів.

Єпископ А. Генче, так і не ставши цілком довіреною особою й речником радянської “свободи слова і віросповідань”, очолював Реформатську церкву

Закарпаття до 1978 р. Попри жорсткі випробування другої половини 1940–х – 1950–х й подальших років, очолювана ним Церква, позбавлена адекватного представництва на численних міжнародних церковних форумах, значною мірою штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у своїх віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника навіть за умов активно впроваджуваних Кремлем денационалізаційних процесів й стратегічного курсу політичної еліти СРСР на формування “нової історичної спільноти” – “радянської людини”.

Таким чином, жорстка позиція державної влади СРСР та відповідно УРСР щодо релігії й конфесій мала своїм наслідком зняття з реєстрації греко–католицьких громад й духовенства, вилучення з користування церковних приміщень, брутальне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи. Усі ці чинники істотно звужували можливості легальної релігійної практики, але кардинально не впливали на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Переважна більшість парафій, що їх силоміць позбавляли культових споруд й духовних пасторів, продовжували напівлегальне або й нелегальне існування, відшукуючи будь–які можливості реалізації власних релігійних потреб. До нелегальної або напівлегальної культової практики утискуваних владою священнослужителів РКЦ регіону заохочував й приклад нелегального існування “катакомбної церкви” у західних областях УРСР та Закарпатті – Греко–католицької церкви. За апробованим сценарієм розвивалися події щодо пропагандистського забезпечення ліквідації Греко–католицької церкви у Закарпатті – з тією відмінністю, що темпи цієї ліквідації був дещо уповільненим й завершився владним “анулюванням” Ужгородської унії лише у 1949 р. Етнічно угорська більшість вірних Римо–католицької і Реформатської церков Закарпаття запевняливо відстоювала власні етноконфесійні права, уміло апелюючи до відносних переваг і пільг, що їх мала толерована адміністрацією Руська Православна Церква.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–х – 1980–ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2000. – 330 с.
2. Бендас С. М. Священники–мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 412 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80–х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
4. Войналович В. Партійно–державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960–х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світгляд, 2005. – 741 с.
5. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому “Реабілітовані історією” / О. Д. Довганич; [післямова М. Олашина]. – Ужгород: Гражда, 2008. – 292 с.
6. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано–Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
7. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа / о. Ласло Пушкаш. – Львів: Ін–т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. – 244 с.
8. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської

інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Чеченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

9. Гуслистий К. З історії боротьби українського народу проти церковної унії / К. Г. Гуслистий // Вільна Україна. – 1945. – 6 липня; Радянська Буковина. – 1945. – 8 липня; Прикарпатська правда. – 1945. – 10 липня; Червоний прапор. – 1945. – 10, 11 липня; Радянське слово. – 1945. – 11 липня; Радянська Волинь. – 1945. – 11, 13 липня; Вільне життя. – 1945. – 14, 15 липня.

10. Патрус–Карпатський А. Земля! / А. М. Патрус–Карпатський // Закарпатська правда. – 1945. – 26 грудня. – №170 (197). – С.2.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.49. – 165 арк.

12. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.): [Документи] / Публ. Ю. Волошина // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2 (10/11). – С.406–418.

13. Андрашко І. Уніатська церква без маски / І. Андрашко // Закарпатська правда. – 1948. – 27 березня. – С.2.

14. Галузекий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.22. – Спр.3.

15. Доповідна уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового голові Ради І. Полянському про необхідність ліквідувати унію в Закарпатській обл., 11 листопада 1948 р. // Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – С.149–160.

16. Галан Я. Жрецы золотого тельца: [Раздел памфлета “Отец тьмы и присные”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1949. – 6 января.

17. Галан Я. Новое евангелие папы: [Разделы памфлета “Отец тьмы и присные”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1949. – 27 февраля; 1, 2, 11 марта.

18. Галан Я. Кровь и цепи: [памфлет “Годи!”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1950. – 7, 10–12, 18–19 мая.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – 408 арк.

References

1. Bazhan O. Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viriuiuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950–kh – 1980–ti rr. / O. H. Bazhan, Yu. Z. Danyliuk. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – 330 s.

2. Bendas S. M. Sviashchenyky–muchenyky, spovidnyky vimosti / S. M. Bendas, D. S. Bendas. – Uzhgorod: Zakarpattia, 1999. – 412 s.

3. Bondarchuk P. M. Relihiinist naselennia Ukrainy u 40–80–kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin / P. M. Bondarchuk. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – 381 s.

4. Voinalovych V. Partiino–derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960–kh rokiv: politolohichnyi dyskurs / V. A. Voinalovych. – K.: Svitohliad, 2005. – 741 s.

5. Dovhanych O. Tak lamalysia doli represovanykh zakarpatsiv: Storinkamy oblasnoho tomu “Reabilitovani istoriieiu” / O. D. Dovhanych; [pisliamova M. Olashyna]. – Uzhgorod: grazhda, 2008. – 292 s.

6. Malyarchuk O. M. Totalitaryzm proty zakhidnoukrainskoho sela / O. M. Malyarchuk. – Ivano–Frankivsk: Misto NV, 2008. – 228 s.

7. Pushkash L. Kyr Teodor Romzha: zhyttia i smert yepyskopa / o. Laslo Pushkash. – Lviv: In-t istorii Tserkvy Lvivskoi bohoslavskoi akademii, 2001. – 244 s.

8. Rublov O. S. Stalinschchyna i dolia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii (20–50-ty roky XX st.) / O. S. Rublov, Yu. A. Cherchenko; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

9. Huslysty K. Z istorii boroty ukrainiskoho narodu proty tserkovnoi unii / K. H. Huslysty // Vilna Ukraina. – 1945. – 6 lypnia; Radianska Bukovina. – 1945. – 8 lypnia; Prykarpataska pravda. – 1945. – 10 lypnia; Chervoniy prapor. – 1945. – 10, 11 lypnia; Radianske slovo. – 1945. – 11 lypnia; Radianska Volyn. – 1945. – 11, 13 lypnia; Vilne zhyttia. – 1945. – 14, 15 lypnia.

10. Patrus–Karpatskyi A. Zemlia! / A. M. Patrus–Karpatskyi // Zakarpatska pravda. – 1945. – 26 hrudnia. – S.2.

11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F.4648. – Op.3. – Spr.49. – 165 арк.

12. Likvidatsiia Uzhgorodskoi unii (1948 r.): [Dokumenty] / Publ. Yu. Voloshyna // Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – 1999. – №1/2 (10/11). – S.406–418.

13. Andrashko I. Uniatska tserkva bez masky / I. Andrashko // Zakarpatska pravda. – 1948. – 27 bereznya. – S.2.

14. Haluzevyy derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.16. – Op.22. – Spr.3.

15. Dopovidna upovnovazhenoho Rady v spravakh relihiinykh kultiv pry Radi Ministriv SRSR po URSR P. Vilkhovoho holovi Rady I. Polianskomu pro neobkhdnist likviduvaty uniu v Zakarpatskii obl., 11 lystopada 1948 r. // Neskorena tserkva: Podvyzhnytstvo hreko–katolykyv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu: [Zbirnyk dokumentiv] / Uporiad. V. Serhiichuk. – K.: Dnipro, 2001. – S.149–160.

16. Galan Ya. Zhretsy zolotogo telenka: [Razdel pamfleta “Otet tmy i prisnyye”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1949. – 6 yanvarya.

17. Galan Ya. Novoe evangelie papy: [Razdely pamfleta “Otet tmy i prisnyye”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1949. – 27 fevralya; 1, 2, 11 marta.

18. Galan Ya. Krov i tsepi: [pamflet “Godi!”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1950. – 7, 10–12, 18–19 maya.

19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.5069. – 408 ark.

Kapitan L. I., doctor of historical sciences, associate professor, head of the department of social sciences, Mukachevo State University (Ukraine, Mukachevo), kahitan1007@gmail.com

Ethno-confessional process in Zakarpattia in 1944–1964

The article is dedicated to complex research of socio-political and ethno-confessional processes in Zakarpattia region in the second half of 1940s – first half of 1960s. Based on objective analysis of various sources, most of which are introduced into scientific circulation for the first time, and historiography achievements, the panorama of the region religious life during the study period is described thoroughly against the background of Sovietization policy; the main directions of the religious policy of the new region administration and phenomenon of “Beria thaw” in 1953 are characterized; the peculiarities of the local administration regional policy concerning the Hungarian population of the region and lessons of the Hungarian Revolution of 1956 are explained; the ideological propaganda component of the governmental campaign on liquidation of the Greek Catholic Church of Zakarpattia, changes in national consciousness of different strata of the clergy and parishioners of the GCC, and peculiarities of the transition process from the dominant religion to an illegal one are depicted; the peculiar features of the government policy concerning the Roman Catholic Church of the region are reconstructed in the broader context of an undeclared war of the USSR administration against Vatican as a “center of the world reaction”; the strategy for survival in the new conditions of the Reformed Church of Zakarpattia and individual behavior of its administration and parishioners are outlined. Criminating of “anti-Soviet political activities” in the days of Czechoslovakia or Hungary, participation in different political parties, and support of A. Voloshyn’s administration dominated among the accusations, put forward by Soviet repressive bodies to the Catholic clergy. The ordinary believers, who were brave enough to speak frankly and assert their right for their confession existence, also experienced repressions. It is proven that the anti-religious policy edge was primarily directed against the Greek Catholic Church of the region.

Keywords: Zakarpattia, postwar period, Communist Party, Soviet government, socio-political life, Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Reformed Community, ethno-cultural transformations.

Капитан Л. И., доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой общественных дисциплин, Мукачевский государственный университет (Украина, Мукачево), kahitan1007@gmail.com

Этноконфессиональные процессы на Закарпатье в 1944–1964 гг.

Представлено комплексное исследование общественно-политических и этноконфессиональных процессов в Закарпатье второй половины 1940-х – первой половины 1960-х гг. На основе объективного анализа разнообразных источников, большинство из которых в научный оборот вводится впервые, и достижений историографии основательно освещается панорама религиозной жизни населения края в исследуемый период на фоне политики советизации, характеризуются основные направления религиозной политики новой администрации в регионе, феномен “бериевской оттепели” 1953 г.; выясняются особенности региональной политики местной администрации в отношении венгерского населения области; уроки Венгерской революции 1956 г.; отслежено идеологически пропагандистскую составляющую властной кампании по ликвидации Греко-католической церкви Закарпаття, изменения в национальном самосознании различных слоев клира и верующих ГКЦ, особенности процесса перехода от статуса доминирующей конфессии до нелегального положения; реконструированы особенности политики властей в отношении Римско-католической церкви региона в более широком контексте необъявленной войны руководства СССР против Ватикана как “центра мировой реакции”; очерчено стратегию выживания в новых условиях Реформатской церкви Закарпаття, индивидуальное поведение ее руководства и верных. Среди обвинений, которые выдвигались советскими репрессивными органами в адрес католических священнослужителей, преобладало

инкриминирования “антисоветской политической деятельности” во времена Чехо–Словакии или Венгрии, участие в политических партиях различной направленности, поддержке администрации А. Волошина. Подвергались репрессиям и рядовые верующие, которые брали на себя смелость откровенно отстаивать право на существование своей конфессии. Доказано, что острее антирелигиозной политики, в первую очередь, было направлено против Греко–католической церкви края.

Ключевые слова: Закарпатье, послевоенный период, коммунистическая партия, советская власть, общественно–политическая жизнь, римо–католическая церковь, греко–католическая церковь, реформатские общины.